

УДК 821.161.2.09 (477)

Ткаченко І. В.,

кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки та гуманітарних дисциплін,
Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна;

Кириченко О. Ю.,

кандидат історичних наук,
начальник відділу з наукової роботи
ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти», м. Київ, Україна

КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ЗГОДИ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА І МИСЛИТЕЛЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

У статті висвітлено погляди українського історика на фактори формування польського народу, його політичної культури, ментальності та можливість досягнення польсько-української згоди в останній чверті XIX ст. Наведені в роботі візії пояснюють причини відставання розвитку української ідентичності, доводять явні відмінності в політичній культурі обох народів, вказують на низку ключових політичних помилок щодо українців, яких допустилися польські правителі. Серед ментальних рис польського народу, що мали позитивний націєтворчий характер, історик називав державний патріотизм, любов до героїчної історії та національних символів. Але, на думку Куліша, у політичній культурі поляків поєднувалися досить полярні речі: 1) гордість за свій республіканський лад, протиставлення його переваг іншим формам правління; 2) нехтування інтересами і потребами простого народу, польська кичливість і фанатична віра у свою правоту, нетерпимість до інших віросповідань. А тому головною умовою українсько-польського примирення вчений вбачає в припиненні історичних суперечок та взаємні поступки трактування минулим.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, слов'янознавство, польсько-українське примирення, польсько-українські відносини, історична ментальність.

Постановка проблеми. Польській і українській народи пов'язані не лише етнічно близьким походженням, належністю до слов'янського етносу, але й багатомістовими відносинами, спільною, але не завжди мирною, історією. Українські мислителі, що займалися питаннями вивчення розвитку українського етносу та слов'янознавством, не могли обійти увагою й вивчення історії формування польської національної ідентичності, відносин та взаємовпливів обох народів. Значне місце в інтелектуальному науковому доробку українського письменника, мислителя, національно-культурного діяча Пантелеймона Куліша відведено польській проблематиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічні напрацювання у сфері кулішезнавства досить масивні та водночас різнопланові. Зважаючи на предмет нашої історичної студії, варто назвати роботи таких сучасних дослідників, як: І. Гирич [1], П. Гончарук [2], О. Кравченко [3], С. Нахлік [4;5], Є. Маковей [6;7], Л. Похила [8], О. Федорук [9], О. Ясь [10]. Разом з цим слід наголосити на не достатньому науковому висвітленні поглядів українського мислителя на історичні підстави деяких українсько-польських незгод та шляхи їх подолання у XIX ст. Така філософсько-історична рецепція П. Куліша буде актуальною і на сучасному етапі налагодження українсько-польського співробітництва, розвитку політики добросусідства, подолання суперечностей у трактуванні минулого та його політичної проєкції на сучасність.

Мета статті. Висвітлити погляди українського історика щодо факторів формування польського народу, його політичної культури, ментальності, показати бачення мислителя на можливість досягнення польсько-української згоди в останній чверті XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Особливий, точніше науковий, інтерес до польської історії та українсько-польських відносин Пантелеймон Олександрович виявив у 1881–1889 рр., коли він проживав на Західній Україні, зав'язав знайомства з відомими польськими інтелектуалами, однак у його історичних та публіцистичних студіях, діловому листуванні подано деякі погляди на формування польського народу, його національної ідентичності.

Розпочинаючи аналіз історико-теоретичної концепції Пантелеймона Куліша, варто одразу відмежувати теоретичні погляди мислителя на формування, розвиток польського народу, його культуру від оцінки та трактувань П. Кулішем українсько-польських відносин та його ставлення до можливості польсько-української згоди, які зазнавали змін під впливом загальнополітичної кон'юнктури історичної дійсності Російської та Австро-Угорської імперій, життєвих обставин Пантелеймона Олександровича Куліша. У певні періоди свого життя, як, наприклад, у період державної служби у Варшаві, П. Куліш, будучи чиновником імперської системи управління, мав образ ненависника всього польського, він, по суті, був активним провідником політики русифікації та всіляко доводив справедливість імперського

асимілятивного курсу у Царстві Польському. У період другої половини 1860-х рр. Пантелеймон Олександрович усілякими методами намагається провести чітку межу між українцями і поляками, не допустити впливу поляків на розвиток українського руху у Галичині. У 1880-і рр. він уже є активним проповідником українсько-польської згоди, намагається довести близькість українців і поляків, пояснити причини історичного протистояння та суперечностей у минулому [4, с. 128–139].

Основними працями П. Куліша, в яких викладено його погляди на національно-культурний та історичний розвиток польський народу, його відносин з українським, є статті: відкритий лист «Полякам об украинцах: Ответ на безимянное письмо» («Основа», 1862 р.) [11], «Древняя Русь в Царстве Польском» (1866 р.) [12], «О востановлении древних прав греко-униатской церкви» (1866 р.) [13], історичний нарис «Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» (1867 р.) [14], публіцистичне видання «Крашанка русинам і полякам на Великдень» (1882 р.) [15], фундаментальний тритомник «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» (1889 р.) [16–18].

Знайомство Пантелеймона Куліша з польською історією, культурою, мовою та літературою розпочалося з 1840-х рр. Справжнім провідником у польський світ ідентичності для П. Куліша став польський письменник та критик Михайл (Міхал) Грабовський. «Все, выработанное польскою интеллигенцией, все усвоенное ею от Европы путем культуры, делалось моим достоянием через посредство Михаила Грабовского», – згадував П. Куліш [19, с. 88]. У П. Куліша та М. Грабовського були різні погляди на деякі сторінки українсько-польських відносин, різна конфесійна належність, але це ніколи не було перепорою у плідному спілкуванні: «О религии мы не говорили никогда; об истории же спорили... Он был поляк и католик до глубины души, но это не мешало ему сочувствовать моему тогдашнему псевдопатриотизму» [19, с. 73].

Грабовський М. познайомив Пантелеймона Олександровича з іншими польськими інтелектуалами: бібліофілом і колекціонером К. Свідзінським, поміщиком Г. Головінським, істориком та етнографом Е. Рулікоським та ін. Слід зазначити, що ці люди, які хоч і дотримувалися інших ніж П. Куліш поглядів на деякі

сторінки історії України XVI–XVII ст., інтелектуально розвивали молодого українського письменника і мислителя. Як стверджує сучасний український кулішезнавець Є. Нахлік, захоплення молодого П. Куліша польською мовою, літературою та культурою було настільки сильне, що деяким його землякам здавалося, що Пантелеймон Олександрович ополячився. Це зовсім не відповідало дійсності, ці чутки П. Куліш неодноразово спростовував, а головне він категорично виступив проти ототожнення деякими інтелектуалами поляків і українців як один етнос [5, с. 130].

Разом з цим, хоч і не досить сміливо, але П. Куліш погоджувався, що перебування українських земель у межах російського впливу та культури є згубним для української національної культури, а польсько-український зв'язок є єдиним порятунком від цього. Ментально П. Куліш також тяжів до характерного польській політичній культурі республіканізму, певною мірою відкидаючи московський монархізм [20, арк. 3].

Ми навіть схильні стверджувати, що П. Куліш свого роду задрив сформованій польській ідентичності, зрілості національної свідомості польського народу середини XIX ст., аналогічного стану він прагнув для власного, українського народу.

Польський і український народи близькі, але не тотожні. Цю тезу П. Куліш провів крізь усю свою інтелектуальну спадщину. А заглиблювався історик у вивчення польської минувшини з прагматичних та практичних розрахунків, український історик намагався з'ясувати процес будівництва нації та віднайти обставини, що обумовили ті чи інші історичні процеси, події, пов'язані з українським народом, знайти пояснення сучасному становищу українців, прогнозувати його подальші кроки.

За П. Кулішем, рання історія поляків, як українців¹, так «москалів²», була нерозривно пов'язана із заняттям землеробством. Хоча український історик зазначає, що найсприятливіші умови та найродючіші землі мали саме українці, а їхні сусіди слов'яни паралельно змушенні були займатися «звіроловством». Відпо-

¹ Паралельно П. Кулішем уживається назва «руська народовість».

² Таку дефініцію П. Куліш вживає у своїй статті «Древняя Русь в Царстве Польском».

відно до історичної концепції українського історика всі слов'янські народи мали спільну мову та звичай, однак контакти між слов'янськими племенами-народом були обмежені природними перепонами, густими лісами: «Язык древних славян не имел разных областных отличий, эти отличия выработались в последствии. Население великой польско-русской равнины говорило, веровало и управлялось или одинаково или с небольшими местными особенностями». За П. Кулішем, «українці-пахарі» змогли в культурному та державно-політичному вимірі на ранніх етапах швидше прогресувати, а тому «поляки» і «москалі» змушені були відступити та навіть прийняти верховенство над собою українців: «Руська земля природно була багатшою і русин перевищував первісного ляха». З такою тезою, звичайно ж, важко погодитися сучасним історикам, але для ХІХ ст. це було частиною творення національного міфу. Пантелеймон Куліш розумів це, а тому хоч у доволі спрощеній схемі намагався докопатися до першооснов формування національних ідентичностей. Необхідно було шукати та демонструвати історичні корені народів [12, с. 50].

Не можна сказати, що Пантелеймон Куліш настільки глибоко займався польською історією, але сформульовані ним тези є і нині актуальними та пояснюють ключові сторінки польської історії. Багато тверджень П. Куліша сьогодні можна трактувати як дещо спрощені або такі, що не відповідають сучасному рівневі знань, але вони є частиною його слов'язнозначчих уявлень.

Вибудовуванню польської ідентичності та закріпленню за народом назви – «поляки» сприяла, на думку Пантелеймона Олександровича, католицька церква, яка шляхом релігійної консолідації народу прагнула закріпити домінування багатих станів. Він стверджував, що у часи, коли йшло активне закріплення назви поляк, або створювалося «тіло Польської держави», український народ носив ім'я або самоназву – «руський народ» [12, с. 50].

Католицькій церкві та її ролі у формуванні «польської народовості» П. Куліш приділив значну увагу. На наше переконання, з-поміж усіх чинників націотворення Пантелеймон Олександрович акцентував на релігійних чинниках найбільше. У сприйнятті П. Куліша католицька церква, а особливо після створення ордену єзуїтів, діяла дуже агресивно стосовно завоювання нового

простору. З укоріненням на польських теренах католицизму відмінності між українцями та поляками почали наростати. «Папа, строитель Польши из руських развалин» – досить різка, але у той же час досить послідовно доведена П. Кулішем теза. На думку українського історика, в пізньому середньовіччі консолідація польського народу здебільшого йшла не національному, а на релігійному підґрунті. Католицькі ієрархи не поспішали розвивати власну польську культуру. І свідченням тому стало те, що перша книга польською мовою з'явилася лише у XVI ст., а в освічених та знатних колах польського суспільства домінантною була латинська мова [11, с. 69–73].

Оригінальним було трактування в П. Куліша впливу монгольської навали на формування польського народу. Завдяки тому, що основний удар завойовників зі Сходу припав саме на землі Русі, а на польських теренах монголи дійшли тільки до Кракова, у Польщі не було перерви в культурному та державному розвитку, не було такого руйнування і занепаду, як це було на землях Південно-Західної Русі. Разом з цим натиск «азіатської дичі» консолідував польський народ, змушував панів і шляхту шукати злагоду з простим селянством, шукати насамперед основи національної, а не станової єдності. Зовнішній фактор для єднання «польської народості» зберігався й у XV–XVI ст. – єднанню сприяли й постійна небезпека набігів на польські землі кримських татар, стан перманентної війни з Османською імперією, потенційно ворожа політично й релігійно Московська держава: «На Посполитую Ресь монархическая Москва смотрела как на третью после Новгорода и Пскова республику, которою ради собственного спокойствия, должна она уничтожить вместе с ее ублюдком – казацкой республикой» [11, с. 71].

Причини того, що польська культура і католицизм взяли гору у ВКЛ, яке до того запозичило руську культуру, П. Куліш пояснює агресивним ідеологічним наступом католиків. На відміну від католицизму православна церква не нав'язувала свою догматику і не «кріпко її боронила», а католики постійно наголошували, що вони «старші брати» та культивували свою обраність, вищість [11, с. 71].

Український історик також послідовно доводив, що Польща та її народ мали постійну підтримку західноєвропейського католицького світу. Польщу підтримували і на початках її християнізації, бо це був своєрідний майданчик проникнення католицького впливу на православний схід, і у період XVI–XVII ст. Саме у період Реформації Польщу всіляко підтримував папа римський та європейські країни, в яких домінують католицькою залишилася католицька конфесія. Польський народ та еліта за релігійними і культурними ознаками належали до західного католицького світу, їх можна було використовувати для боротьби проти протестантських країн, сприяти поверненню деяких з них до католицького лона. Папство із задоволенням йшло на сприяння польським правителям у військовій та культурній експансії щодо руського народу, адже це було розширення сфери впливу католицької церкви [16, с. 18].

Зростанню і розвитку гомогенного польського народу сприяли економічні та культурні чинники. Так, за твердженням П. Куліша бурхливий економічний розвиток Польщі розпочався із XVI ст., коли країна здобула вихід до Балтійського моря. Отримавши стабільні торговельно-економічні відносини із країнами Західної Європи, Польська держава забезпечила собі стабільний грошовий прибуток та могла витратити кошти на свій культурний розвиток. У коло останньої різними привілеями та благами правителі намагалися втягнути найбільш «талановитих синів сусідніх народів». На думку П. Куліша, це пояснювало причини певного занепаду в українській культурі, оскільки в римській церкві служили кращі інтелектуали, а в руській (православній) церкві залишалися тільки ті, що не привабили або випали з поля зору католицьких ієрархів [11, с. 73].

Питання кордонів розселення польського народу і зокрема своєрідної географічної межі між польським та українським народами П. Кулішем окремо не розглядається, а сам мислитель зазначає, що досягти порозуміння в ньому майже не можливо через те, що, по-перше, у XVI ст. не знав і навіть не замислювався, де закінчується територія однієї держави (народу) і починається іншої; по-друге, активна колонізація поляками українських територій, особливо в прикордонні, зовсім розмили хоч якийсь кордон. Поляки-колонізатори, що прийшли на українські

землі після XVI ст., були між собою дуже консолідовані, вони швидко взяли гору над місцевим населенням, запровадили свою мову, а їхня культура, що перебувала на вищому щаблі розвитку, пригнічувала місцеву – простонародну. Ця ситуація обумовила великий вплив поляків на Правобережній Україні, давала їм підстави обґрунтовувати свої права на цю частину українських земель. На думку П. Куліша, це було недопустимо і проти такого хибного історичного обґрунтування «польщизни» Правобережної України слід боротися як створенням нового історичного нарративу, так і адміністративними методами. Саме така ідеологічна позиція зумовлювала дії Пантелемона Куліша під час його чиновницької служби у Варшаві. Сучасний кулішезнавець О. Федорук зазначає, що у своїй ідеології Куліш-урядовець керувався власною історико-теоретичною концепцією, розвинутою в працях «Первий період козацтва од його початку до ворогування з ляхами» (написано 1867 р., опубліковано 1868 р.) та «Історія воссоединения Руси». «Все межиріччя від Буга до Вісли з давніх давен було руське, – стверджує він. – Ляхва осіла його вже навпослі, а осівши, повернула багачко й питомої Русі у польщину», адже і «самі козаки не дурно в піснях своїх усю Віслу клали порогом між Ляхвою і Руссю». На сьогодні – «пішло в непам'ять козацьке завзяте разом з козацькою славою, що була «дивом по всьому світу», а проте не перестала боротись Русь із ляхами. Не тим робом боре ляцьку силу сила руська, що перше часом, сліпаючи, сама собі шкодить, а все не зрекається предковішнього права – розпростирати руський побут по саму Віслу. Усі ті дурощі, уся та покидь, що понакоювано під час бороття з ляхами, – все те зникне колись, мов сон; а народня думка про господарюваннє по саму Віслу зостанеться і, може, через сю думку заповітну Вісла буде колись обміжком Русі від заходу, як тепер Карпати від полудня. Чує Русь право до сього, чує до сього снагу у найглибшій глибокості свого великого серця» [14, с. 28; 30]. Остерігатися «польщини» і якомога ретельніше викорінювати її з української мови – це настанова, яка безнастанно пропагувалася П. Кулішем у Галичині у 1860-х роках і пізніше (особливо в листах до О. Барвінського). Український мислитель вважав, що на першому етапі побудови української ідентичності слід викоріни-

ти спочатку польський вплив, запровадивши у шкільне виховання та діловодство російську мову, а згодом, за сприятливих урядових і національно-культурних умов, сприяти поширенню української. Є всі підстави допустити, що російську мову в українських школах Холмщини П. Куліш трактував не тільки як спосіб відгородитися від польських великодержавних претензій на Україну, а й як реальний засіб поступового переходу на власне українську – народну мову викладання: «Мы должны провести сколь можно более глубокую межу между украинцами и поляками; такою межою и будет русский язык» [16, с. 56].

З історико-публіцистичних студій Пантелеймона Куліша можна виокремити значну кількість ментальних рис польського народу, які знайшли своє вираження в історичних прикладах. Насамперед, П. Куліш зазначає, що поляки – це насамперед селянський народ, який не прагне до міського життя. Для польської шляхти головним благом вважалася праця на землі та військова служба. За розширення земельних володінь шляхта готова була помирати, а торгівля для них була чимось їм не гідним. Саме прагненням займатися винятково сільським господарством український історик пояснює, настільки сильний колонізаторський натиск польської шляхти та магнатів на українські землі. Загальною ментальною рисою польського народу також є любов до волі, домашнього затишку, домашніх справ, патріархальність родинних відносин. У ставленні до іноземців із Західної Європи поляки є дуже гостинними, багато чого вони запозичили з облаштування свого побутового життя в німців. Серед рис, що мають націєтворчий характер (ім П. Куліш симпатизував найбільше), історик називав державний патріотизм, любов до героїчної історії та національних символів. Дослідник П. Куліш також зазначав, що увага до історичної пам'яті в польського народу пробуджувалася в періоди певних військово-політичних катаклізмів, серед яких найпотужнішими виявилися козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – 20–30-х рр. XVII ст. та «Хмельниччина». Не вдаючись до глибокого аналізу цих явищ, зазначимо, що на думку П. Куліша, поразка козацьких повстань активізувала політику ополячення, почалося потужне придушення руського елемента в польській культурі [11, с. 73; 13, с. 53; 16, с. 19].

За П. Кулішем, у політичній культурі поляків поєднувалися досить полярні речі. З однієї сторони, це гордість за свій республіканський лад, протиставлення його переваг щодо інших форм правління (наприклад, самодержавству Московської держави), а з іншого, нетерпимість до простого народу (посполитих) та його потреб, польська кічливість (за П. Кулішем – є польська кічливість, яка не дозволяє приписувати якісь межі досягнення іншим народам, наприклад, козакам), гордовитість правителів та господарів окремих земель (мова йде про магнатів), самохвальство, фанатична віра у свою правоту та жіноча легковірність стосовно того, що говорить католицька церква. Фанатичність віри та повний послух католицькій церкві, крайню нетерпимість до інших віросповідань П. Куліш вважав одними з найбільш негативних рис польського народу: «Поляків дуже фанатизують ксьондзи і єзуїти, вони несуть розбрат між польським і руським народами і цим сприяли послабленню держави» [15, с. 152].

Пантелеймон Олександрович був далеким від ідеалізації польської політичної системи та органів управління Речі Посполитої, але він все ж схилився до республіканського федеративного устрою, ніж до московського самодержавного управління. Про це, на наш погляд, свідчить його теза про те, що «Поляки гордяться вольністю своєю, а москалі – своєю неволею» [17, с. 384]. У політичній системі польського народу часів Речі Посполитої український мислитель виділив низку руйнівних факторів, що, власне, призвели до виникнення різних політичних катаклізмів, послаблення та розпаду Польської держави. Хвалена сучасними П. Кулішу польськими істориками шляхетська демократія, на думку Пантелеймона Олександровича, була ідеальна тільки в теорії. Адже на практиці народний вибір завжди падав на найбагатшого та найвпливовішого. Так у Польській державі формувалися олігархічні й охлократичні крайності. Постійно формувалися якісь ситуативні об'єднання з найвпливовіших шляхетських родів, магнатів, які тиснули на короля, спрямовували політичний курс держави до вигідних ним орієнтирів [17, с. 345].

Слабкість центральної влади польської держави обумовила формування польської олігархії, дії якої на місцях не можна було контролювати. Місцеві магнати могли чинити зовсім не до-

пустимі речі, що суперечили державним інтересам, озлоблювали просте населення стосовно державного ладу: «Речь Посполитая была королевством только по имени: в сущности, она представляла федерацию областей, поветов и отдельных папских владений – федерацию до такой степени свободную, что в ней каждый пан поступал, как самостоятельный государь» [17, с. 106].

Головною помилкою польських державників український мислитель називає глибокий розрив між аристократією та рештою населенням. Куліш П. у другому томі «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» писав: «Польша розорилась и распадалась уже давно сама собою. В основном это было через противоречие панов (жолнеров) и посполитых» [17, с. 109]. Річ Посполита мала хороший старт, вона перша з країн слов'янського світу відійшла від феодалізму, формувала прогресивні риси буржуазного суспільства, була близькою до здійснення принципу: «держава для життя народу», а не навпаки. Однак склалося по-іншому, і П. Куліш жалкував за цим: «Она [Річ Посполита] бы раньше всех европейских государств перетравила в себе феодальное начало, возвышавшие один класс на счет всех прочих выработала бы могущественную силу внутреннего благоустройства – общественное мнение, которое характерно каждому члену польской семьи, независимо от законов и вопреки старых обычаев обеспечило бы свободное пользование плодами трудов его» [17, с. 110].

Влада та правлячі кола Речі Посполитої не змогли зрозуміти необхідність хоч якоїсь релігійної толерантності. Вони здійснювали державну політику в духовній сфері за принципом «Нехай лучше згине сама Польша, ніж чимось поступитися грекам чи латинським недоїдникам (греко-католикам)». Руйнівним для Польщі, на думку П. Куліша, було намагання полонізувати український народ. Хоча певні полонізми в українській мові все ж прижилися, однак їх вплив на формування оригінальності української мови був не визначним: «Сам язык, заносимый в Украину из глубины польских провинций, где культура стояла на большей степени развития, перерождалась здесь в простонародную речь. Энергия простонародной речи верх над польщизной». Церковний та загальнокультурний, хоч і був агресивним, але не

привів до злиття українського і польського народу. Навпаки, своїми діями польські можновладці схиляли представників тодішньої української еліти до союзу з Московською державою, налаштовували простолюдинів вороже проти польської еліти та людної загалом. Агресивний культурницький наступ на руську культуру Пантелеймон Куліш вважав таким же згубним як і релігійний фанатизм, соціальну прірву між магнатами та шляхтою. Так, у третьому томі «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» український мислитель писав: «По многим причинам Малороссию было возможно подкорить оружием, но не было никакой возможности слить в неразделимое тело с Польщею и подчинить навсегда панам, которые в глазах церковной интеллигенции Малороссии сделались ляхами, и были ими действительно если не по церковному обряду, то по воззрению на малорусскую церковь и по обычаю» [18, с. 56]. На ополячення українців Річ Посполита витрачала значні зусилля, але зрештою вони виявилися марними, а українська культура, незважаючи на все, отримала свої вигоди: «Я польское и я украинское разошлись в течении веков на такое расстояние, что поляк при всем старании не может войти в натуру украинца, а украинец при всех приманках войти в натуру польскую не хочет. Вы внесли, говорите вы, в нашу пахарскую хату европейское просвещение. Спасибо вам за труд, хотя вы вносили его собственно для себя; но сели бы даже для нас, то вы все-таки в ней чужие. ... Вы сами по себе, мы сами по себе. Судьба ваша была уж, и долго была, в ваших руках. Наша судьба вполне никогда от нас не зависела. Дожив до идеи самосознания, мы впервые почувствовали себя творцами нашей будущности» [18, с. 56].

Соціальний і релігійний конфлікт середини XVII ст., на думку П. Куліша, ознаменував початок занепаду польської державності та відокремлення руських земель від Речі Посполитої. Український мислитель, не маючи на меті докоряти за щось польському народові, об'єктивно стверджував, що поляки не змогли втримати руські землі у своєму складі і фактично самі штовхнули «русинів» в обійми Московської держави. Хмельниччина розбудила в обох націях історичну пам'ять і той соціальний конфлікт, що вибухнув у 1648 році швидко переріс у на-

ціональний, який уже не можна було владнати соціально-економічними поступками, задоволенням інтересів української еліти тощо. Обидві нації розділилися та перейшли до ворогування: «Сперва междоусобная война в Польше была чисто экономическая, сословная, социальная; но паписты с одной стороны, а православники с другой – превратили ее в религиозную. Чем дальше Польша забиралась в лес экономических, общественных, религиозных и политических недоразумений, тем больше валилось дров в этом лесу. ... Судьба велела расторгнуться частям населения Речи Посполитой, поссориться, если возможно, больше прежнего, чтобы никогда уже нельзя было им соединиться ни во имя панской, ни во время козацкой республики, а разве только во имя всеобъемливой и всепретворяющей в свою суть Российскую империю» [18, с. 402]. Куліш П. позитивно оцінював відхід українських земель до складу Московської держави, оскільки він вважав, що той конфлікт міг знищити обидва народи: «Польская республика должна была быть расторгнута ради пощады обеих борющихся сторон, обеих борющихся церквей и народностей. Члены и жертвы Берестовского синода положили начало ее расторжения; герои и разбойники польско-русских усобиц сделали ее неизбежным; царские думные люди довершили его и довершили так, что дело руинное обратили в дело строительное, то есть такое, которое обеспечивает нам наибольшее число от элементов чужеследных и истребительных» [18, с. 402–403]. Така сентенція, на наш погляд, є досить обґрунтованою. Куліш П. через аналіз польської політичної культури, ментальні риси його еліти та історію полько-руських (у значенні українських) відносин довів закономірність краху Речі Посполитої та неможливість злиття двох народів, хоч і однієї слов'янської гілки в єдину політичну націю. Національно-релігійні та культурні ознаки все одно виявилися, вони стали вирішальними в подальших розходженнях та формуванні окремих польських і українських ідентичностей» [18, с. 404].

Дуже конструктивним, на наш погляд, було звернення П. Куліша до ідеї польсько-українського примирення. Інтелектуальна та громадсько-політична заслуга П. Куліша полягає в тому, що він перший прийшов до здавалося б простого умови-

воду – минула історія, хоч яка вона кривава не була, не повинна бути гальмом у розвитку подальших продуктивних міжетнічних відносин, підставою для ворогування. Надзвичайно актуальним сьогодні є висловлене ним твердження: «Ворожими можуть бути тільки політичні системи, а не народності». Пантелеймон Олександрович знав про великодержавний польський ідеал «Польща від моря до моря», але намагався відшукати українсько-польське порозуміння насамперед у сфері духу, поступу гуманітарних наук, історіософського осмислення світової та вітчизняної історії. Попри певної специфічності Кулішева праця 1882 року «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.» містить важливі, на наш погляд, узагальнення щодо осмислення польсько-української історії. Як вдумливий історіософ Пантелеймон Куліш знав, що для побудови національно-культурного життя та Української держави необхідні хороші відносини з сусідами. За П. Кулішем, інструкцією у побудові українсько-польських і польсько-українських відносин має стати українське прислів'я: «Не купуй хати, купуй сусіда». За словами українського мислителя, на успіх нашого сусіда оперта не тільки наша вбога хата, а й пишний палац [15, с. 165].

У праці «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.» автор закликав обидві нації до порозуміння, братерства, поступливості та щирості:

Брати, забудьмо давні чвари,
Та засвітімо світло вкупі...

Провина у незгоді між двома народами, на думку П. Куліша, лягає як на «панів Ляхів» – «за їх надмірний деспотизм, так і на українців – «за їх розбишацьке буяння». Він зазначав, що необхідно розпочинати нові польсько-українські відносини: «...вопіваю, що розпочинаємо новий період польсько-руської житні. Позад нас – тьма завзятого недомислу; перед нами – світ миролюбивої науки». Українсько-польське, шляхетсько-козацьке протистояння подається істориком як серія історичних непорозумінь, які не вартують сьогоденного псування відносин між українцями та поляками [15, с. 165–167].

Пантелеймон Олександрович наголошував, що не потрібно повністю забувати не безхмарне минуле польсько-української

історії, а варто вчитися на помилках і поспішати робити такі діяння, які б переважували ці помилки [15, с. 167].

У названій праці П. Куліш чітко визначає прогресивну роль українців на польську військову звитягу та історію загалом. Зокрема, він зазначив, що коли український народ був у складі Речі Посполитої, то «ізвівалася» Московія, а коли цей народ опинився під зверхністю Московської держави, то Польща «почала пищати під московською п'ятою». Український історик мав на увазі не тільки роль козацтва чи військова сила українців, а весь комплекс: господарство, людські ресурси, наука та культурний потенціал [15, с. 167–168].

Найгрубішою помилкою поляків у розладі польської державності та відносин з українцями Пантелеймон Олександрович Куліш називає грубість управлінської політики. Не слід було перетворювати руське князівство на просте польське воєводство, тиснути на релігійні почуття, полишати українців доступу до освіти. Саме остання обставина привела до того, що українцями почали рухати, у першу чергу, емоції. Кобзарі, священики – за словами П. Куліша, – забезпечуючи «собі хліби», пропагувало буйства та не прораховували наслідки стихійних козацько-селянських повстань. У підсумку: «Дві найгарніші в світі слов'янські народності були нацьковані одна проти одної лукавими або сліпими вождями, готові були впитися одна в одну зубами, дорогою обом їм. Висновок дослідника зводився до того, що замкнутим морями в одному географічному просторі народностям не слід ворогувати – це боротьба на самознищення і цим користуються треті сторони. Українців, за П. Кулішем, одурманює Московщина, а поляків католицька церква. Поляки не змогли прив'язати до себе симпатіями українців, а, отже, руська темнота була несвідомо віддана під вплив чужоядників [15, с. 168].

Висновки. Отже, в інтелектуальній спадщині Пантелеймона Куліша міститься досить розлога характеристика польського народу, чинників формування його національної, культурної ідентичності, особливостей політичної культури. Усі ці аспекти український дослідник узявся аналізувати з метою пошуку відповідей на історичні запитання про те, як склалися українсько-польські відносини, чому затримався розвиток української

ідентичності, що стало причиною українсько-польського історичного конфлікту, який мав негативні наслідки як для українців, так і для поляків. Не можна сказати, що Пантелеймон Олександрович провів глибокий слов'язознавчий чи етнічний аналіз польського народу, але він пояснив вплив релігійного, геополітичного, економічного чинників на формування польського етносу. Завдяки аналізу польської політичної культури періоду Речі Посполитої український історик пояснив причини річних національно-релігійних та соціально-економічних негараздів, висвітлив помилки та похибки, що призвели до політичного занепаду Польської держави, виходу частини українських земель з її складу. Розглядаючи особливості польського народу, мислитель послідовно довів хибність ототожнення поляків і українців, довів національну окремішність обох народів. Разом з цим П. Куліш намагався, подолавши негативний архетип минулого, знайти шляхи майбутнього порозуміння між польським та українським народами. На думку історика XIX ст., у політичній культурі поляків з'єднувалися досить полярні речі: з однієї сторони, це гордість за свій республіканський лад, а з іншого – свавілля правителів та господарів окремих земель (мова йде про магнатів), магнатський еготизм, релігійний фанатизм. Умовою майбутніх гармонійних відносин між українським та польським народами, за рекомендацією П. Куліша, мала стати їх повна політична рівноправність, взаємоповага до історичних цінностей, вільний національно-культурний розвиток.

Список використаних джерел

1. Гирич І. Пантелемон Куліш на тлі суспільного життя. *Молода нація: Альманах*. 2004. № 1 (30). С. 5–13.
2. Гончарук П. С. Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша: До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819–1897). Київ: ДАККІМ, 2006. 264 с.
3. Кравченко О. Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія. Умань, 2009. 342 с.
4. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: монографія: у 2 т. Т. 1. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2007. 463 с.

5. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: наукова монографія: у 2 т. Т. 2. / НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка; Міжнародний фонд Пантелеймона Куліша. Київ: Український письменник, 2007. 462 с.

6. Маковей Є. Слов'янський світ у поглядах Пантелеймона Куліша: аналіз ідентичностей. *Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2013. Випуск 76 (№ 9). Київ: Гілея. С. 43–46.

7. Маковей Є. О. Аграрний чинник в історії польсько-українського протистояння упродовж XVI – XVII ст.: рецепція П. Куліша. *Вісник аграрної історії: збірник наукових праць*. 2014. Випуск 9. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 9–18.

8. Похила Л. Ранні історичні твори Куліша: «Україна» і «Книга о ділах народу українського і славного війська козацького запорізького. *Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження*. Львів; Нью-Йорк, 2000. С. 93–102.

9. Федорук О. О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х – початку 70-х років XIX ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Львів, 2001. 19 с.

10. Ясь О. Історичне письмо Куліша у світлі його інтелектуальних трансформацій. *Хроніка 2000*. 2009. Вип. 78: Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин: до 190-річчя від дня народження П. О. Куліша. С. 459–528.

11. Куліш П. Полякам об украинцах. *Основа*. 1862. № 2. С. 67–86.

12. Куліш П. А. Древняя Русь в царстве Польском. *Молода нація: Альманах*. 2004. № 1 (30). С. 47–58.

13. Куліш П. А. О восстановлении древних прав греко-униатской церкви. *Молода нація: Альманах*. 2004. № 1 (30). С. 59–62.

14. Куліш П. О. Первый период козацтва од його початку до ворогування з ляхами. *Правда*. 1868. № 1–17, 25–35.

15. Куліш П. О. Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. До 190-річчя від дня народження П. О. Куліша. Київ, 2009. С. 163–182.

16. Куліш П. А. Отпадение Малороссии от Польши: 1340–1654 гг. Т. 1. Москва: Университет. тип., 1888. 281 с.

17. Куліш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 2. Москва: Университет. тип., 1888. 399 с.

18. Куліш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Т. 3. Москва: Университет. тип., 1889. 415 с.

19. Куліш П. А. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. Санкт-Петербург: Тип. об-ва «Общественная польза», 1879. 495 с.

20. Інститут рукописів НБУВ. Ф. 1. № 28501.

Tkachenko I.,

PhD in History, assistant professor,
Professor Department of Pedagogy and Humanities,
Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, Ukraine;

Kyriienko O.,

PhD in Historical sciences,
Head of Scientific Work Department,
State National University, Institute of Education
Content Modernization, Kyiv, Ukraine

THE UKRAINIAN-POLISH AGREEMENT CONCEPTION OF UKRAINIAN WRITER AND THINKER PANTELEIMON KULISH

The Ukrainian-Polish dispute that arose for a long-time historic development, influence on the present relationship between neighboring peoples. Many specialists in humanitarian sciences attempted to highlight the reasons of disagreements between Nations, and find the ways of reconciliation. A significant place to this problem is in the intellectual scientific writings of the Ukrainian writer, philosopher, the national and cultural worker of the nineteenth century Panteleimon Kulish. The article highlightes the Ukrainian historian views on factors of forming the Polish nation, its political culture, mentality and possibility of achieving the Polish-Ukrainian agreement in the last quarter of the 19th century.

The presented visions of the nineteenth century explain real reasons of the lag of Ukrainian identity development, prove the political cultures differences of both peoples, pointing to a number of key political problems in relation to Ukrainians, allowed by Polish rulers. Among the mental traits of the Polish nation, which had a positive national character, a historian called State patriotism, love for the heroic history and national symbols. But, according to Kulish thinking, the political culture of the Poles connected by quite opposite things: 1) the pride of their Republican system, contrasting its benefits to other forms of Government; 2) their negligence with interests and needs of common people, Polish triviality and fanatical belief in their right, intolerance to other religions.

As the main condition of the Ukrainian-Polish reconciliation Panteleimon Kulish called the ending of historical debates and mutual actions of interpretations of the past.

Key words: *Panteleimon Kulish, Polish-Ukrainian reconciliation, Polish-Ukrainian relationship, historical mentality.*

References

1. Hyrych, I. (2004), „Pantelemona Kulish on the background of social life”, *Young natio, Almanac*, No. 1 (30), pp. 5–13.
2. Honcharuk, P. (2006), *Socio-political and historical views of P.O. Kulish: To the 110th anniversary of his light memory (1819–1897)*, DAKKIM, Kyiv.

3. Kravchenko, O. (2009), *Panteleimon Kulish. Life devoted to enlightenment*: monograph, Uman.

4. Nakhlik, Ye. (2007), *Panteleimon Kulish: Personality, writer, thinker*: monograph, Vol. 1, Kyiv.

5. Nakhlik, Ye. (2007), *Panteleimon Kulish: Personality, writer, thinker*: monograph, Vol. 2, Kyiv.

6. Makovej, Ye. (2013), „Slavic world in the views of Panteleimon Kulish: analysis of identities”, *Gilea: Scientific herald*, Vol. 76 (No. 9), Kyiv, pp. 43–46.

7. Makovej, Ye. (2014), „Agrarian factor in the history of the Polish-Ukrainian confrontation during the 16th – 17th centuries: reception by P. Kulish”, *Bulletin of Agrarian History*. Collection of scientific works, Vol. 9, Kyiv, pp. 9–18.

8. Pokhyla, L. (2000), „Earlier historical works by Kulish: «Ukraine» and «Book about the works of the people of the Ukrainian and glorious forces of the Cossack Zaporozhye”, *Panteleimon Kulish: Materials and Research*, Kyiv, pp. 93–102.

9. Fedoruk, O. (2001), *Panteleimon Kulish and the literary process in Western Ukraine 60s – early 70s of the XIX century: author's abstract*. Dis. Phd. cand. filol. sciences: 10.01.01, Lviv, 19 p.

10. Yas, O. (2009), „Kulish's historical letter in the light of his intellectual transformations”, *Chronicle*, Vol. 78, pp. 459–528.

11. Kulish, P. (1862), „Poles about Ukrainians”, *Osnova*, No. 2, pp. 67–86.

12. Kulish, P. (2004), „Ancient Russia in the Polish kingdom”, *Young nation: Almanac*, No. 1 (30), pp. 47–58.

13. Kulish, P. (2004), „On the restoration of ancient Greek-Uniate Church rights”, *Young nation: Almanac*, No. 1 (30), pp. 59–62.

14. Kulish, P. (1868), „The first period of the Cossacks, from its inception to the flood enmity”, *Pravda*, No. 1–17, pp. 25–35.

15. Kulish, P. (2009), „Crocheted Rusyns and Poles on Easter in 1882”, *Panteleimon Kulish: writer, philosopher, citizen. To the 190th anniversary of the birth of P.O. Kulisha*, Kyiv, pp. 163–182.

16. Kulish, P. (1888), *Defeat of Little Russia from Poland*, Vol. 1, Moscow, 281 p.

17. Kulish, P. (1888), *Defeat of Little Russia from Poland*, Vol. 2, Moscow, 399 p.

18. Kulish, P. (1889), *Defeat of Little Russia from Poland*, Vol. 3, Moscow, 415 p.

19. Kulish, P. (1879), *Farm philosophy and poetry far from the world*, Saint-Petersburg, 495 p.

20. The Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after Volodymyr Vernadsky. Fund 1, № 28501.